हिंदुस्थानसरकारानें, ह्या चौकशीकरितां हायकमिशन नेमिलें. तें असें होतें:—

१. नामदार सर रिचर्ड कौच, कलकत्त्याच्या हैकोर्टाचे चीफ जस्टिस.—**अध्यक्ष.**

२. श्रीमंत महाराज जयाजीराव शिंदे, सेनाखासखेल समशेरबहादर, जी. सी. एस. ऐ. **सभासद.**

३. श्रीमंत महाराज, धिरजसवाई रामसिंगबहादुर, जयपुरचे महाराज. **सभासद.**

४. कर्नेल सर रिचर्ड मीड, के. सी. एस. ऐ. ह्मैसुरचे आणि कुर्गचे चीफ कमिशनर. **सभासद.**

५. रावराजे सर दिनकरराव रघुनाथराव राजवाडे, के. सी. एस. ऐ. **सभासद.**

६. मे० फिलिप स्यांडेज मेलव्हिल, बंगालचे सिव्हिल सर्व्हिस, पंजाबचे कमिशनर. **सभासद.**

ह्याप्रमाणें महाराज मल्हारराव गायकवाड ह्यांची चौकशी करण्याकरितां कमिशन नामदार व्हाइसराय लार्ड नार्थब्रूक ह्यांनीं नेमल्याचा जाहीरनामा इ० स० १८७५ च्या फेब्रुआरीच्या १५ व्या तारखेच्या हिंदुस्थान सरकारच्या ग्याझेटांत प्रसिद्ध झाला. आणि त्यांतच कोणकोणत्या मुद्यांवर चौकशी करावयाची तें प्रसिद्ध झालें. ते मुद्दे चार होते. ते हे:—

१. कर्नल फेर ह्यांपाशीं रेसिडेन्सीमध्यें जे चाकर नौकर होते, त्यांशीं महाराज मल्हारराव गायकवाड ह्यांनीं गुप्त विचारमसलती करण्याचा कांहीं संबंध ठेविला होता कीं काय ?

२. महाराज मल्हारराव गायकवाड ह्यांनीं त्या रेसिडेन्सींतल्या नौकरांपैकीं कितीएकांस लांच देण्याचा किंवा देवविण्याचा प्रयत्न केला होता कीं काय ?

३. अशा नौकरांस जवळ करून आणि लांच देऊन, त्यांच्या द्वारें रेसिडेन्सींतल्या गुप्त बातम्या काढाव्या, आणि कर्नल फेर ह्यांस पीडा द्यावी, आणि त्यांस विषप्रयोग त्यांजकडून करवावा, असा हेतु महाराज मल्हारराव ह्यांचा होता कीं काय ?

४. आणखी अशा प्रकारें आपलेसे करून घेतलेल्या नौकरांकडून महाराज मल्हाररावांनीं कर्नल फेर ह्यांस विषप्रयोग करविण्याचा प्रयत्न केला कीं काय ?

ह्या कमिशनाचे सेक्रेटरीचे कामावर मुंबई इलाख्यांतले जार्डिन साहेब नेमिले होते. आणि खटल्याची तयारी करण्याकरितां मुंबई शहरचे पोलीस कमिशनर सौटरसाहेब ह्यांस नेमिलें होतें. आणखी, आपल्या वतीनें काम चालविण्याकरितां महाराज मल्हारराव गायकवाड ह्यांनीं सार्जेंट ब्यालंटैन ह्या नांवाचे प्रसिद्ध ब्यारिष्टर बुद्धचा विलायतेहून

आणविले होते. त्यांस उक्ते पन्नास हजार रुपये कामाबद्दल कबूल करून, शिवाय खर्चास दरमहा दाहा हजार रुपये देऊं केले. शिवाय ह्यांच्या मदतीस मुंबईचे प्रसिद्ध हायकोर्टवकील शांताराम नारायण ह्यांस दिलें होतें. शिवाय महाराजांचा 'डिफेन्स' तयार करण्यास जफरसन व पेन ह्यांस पाऊणलाख रुपये दिले. आणखी सरकारतर्फे पुराव्याचें काम चालविण्यास सरकारचे आडव्होकेट जनरल स्कोबलसाहेब नेमिले होते.

हें कमिशन केवळ चौकशीपुरतें मात्र नेमिलें होतें. ह्मणजे ह्यांतल्या गृहस्थांनीं ह्या प्रकरणांतले साक्षीदार वगैरे घेऊन आणि इतर पुरावा पाहून, त्या संबंधानें आपलें मत द्यावें, एवढेंच काय तें ह्यांचें काम होते. आणि ह्या प्रकरणाचा निकाल सांगावयाचा अधिकार नामदार व्हाइसरॉय साहेबांनीं आपले हातीं ठेविला होता.

ह्या चौकशीस आरंभ इ० स० १८७५ च्या फेब्रुआरी महिन्याच्या तेविसाव्या तारखेस बडोदें येथें लष्करामध्यें एका मोठ्या इमारतींत झाला. आणि तिची समाप्ति मार्च महिन्याच्या ३१ व्या तारखेस झाली. ह्या चौकशीमध्यें अनेक लोकांच्या साक्षी झाल्या. त्यांत कांहीं माणसें रेसिडेन्सींतलीं होतीं, कांहीं महाराजांच्या तैनातींतलीं होतीं, आणि कांहीं इतर होतीं. त्या वेळीं लोकांचीं मनें प्रचलित झालीं

होतीं. महाराज मल्हारराव गायकवाडांवर उगाच भलते आरोप येऊं नयेत, आणि त्यांच्या शत्रूंचे प्रयत्न सफल होऊं नयेत, ह्मणून, चांगलीं चांगलीं वर्तमानपत्रें नानाप्रकारचे लेख लिहीत होतीं, आणि आमच्यांतलीं पुढारी माणसें नानाप्रकारचे उद्योग करीत होतीं. आणखी त्या वेळीं आमच्या राष्ट्रांतल्या लोकांस असें कळून आलें कीं, आपल्या राजेरजवाड्यांच्या संबंधानें आपलें सर्व लोकांचें कांहीं कर्तव्य ह्मणून आहे, आणि तें आपणांस केलें पाहिजे. हें कर्तव्य त्यांस पूर्वीं कळलेलें नव्हतें. कां कीं, असा प्रसंगच पूर्वीं कधीं आला नव्हता. बंगाल्यांत, कर्नाटकांत आणि मध्यप्रांतांत इंग्लिश सरकारास कितीएक राजे कांहीं कांहीं कारणांवरून अपराधी वाटले होते. पण, त्यांनीं त्यांची चौकशी करण्याचा प्रसंग आणिला नाहीं. त्यांस एकदम पदच्युत करून त्यांस शासनें केलीं. आणखी अशा थाटानें राजाची चौकशी करण्याचा प्रसंग काय तो हाच पहिला आला. तेव्हां लोक आपल्या कर्तव्याविषयीं जागृत झाले, ह्यांत कांहीं नवल नाहीं.

ह्या जागृतीचें एक मोठें प्रमाण मागें सांगितलें आहे. तें कोणतें तर निमे युरोपियन आणि निमे एतद्देशीय असे सभासद कमिशनांत नेमण्याविषयीं पुण्याच्या लोकांनीं व्हाइसराय साहेबांस अर्ज केला, तें होय. तसें त्याहीपेक्षां

विशेष वर्णनीय असें प्रमाण चौकशी चालू असतां घडून आलें. तें असें:—महाराजांच्या चौकशीच्या संबंधाचा खर्च मनस्वी होऊं लागला, असें पाहून बडोदें संस्थानावर कुलअखत्यार नेमलेले नवे रेसिडेंट सर लुई पेली ह्यांनीं महाराजांस असें कळविलें कीं, आपल्या वकिलांस वगैरे देण्यास संस्थानांतून दोन लक्षांहून अधिक रकम मिळावयाची नाही. तेव्हां, ब्यारिस्टर, वकील, इत्यादि पैशाने विकत घेतलेलीं माणसें आपापल्या जागीं कुरकुरूं लागलीं, आणि तीं त्याकरितां आंगचोरपणा करतील कीं काय, असें भय पडलें. तेव्हां बडोद्याची रयत, सावकार, राजेरजवाडे आणि मुंबईतले कितीएक लोक ह्यांनी वर्गणीने पैसा जमा करण्याचा विचार ठरविला. आणखी, पुण्याच्या सार्वजनिक सभेचे चिटणीस, प्रसिद्ध कैलासवासी गणेश वासुदेव जोशी ह्यांनीं जफरसन व पेन ह्यांस असें अभिवचन दिलें कीं, महाराज मल्हारराव ह्यांच्या खटल्याची चौकशी करण्याकरितां जितकें द्रव्य लागेल, तितकें पुरविण्यास आह्मी तयार आहों. आणखी असें सांगतात कीं ह्याविषयीं त्यांस खात्री येण्याकरितां गणपतरावांनीं एका मोठ्या पेढीवर लाख रुपये अमानत नेऊन ठेविले देखील.

पस्तीस छत्तीस दिवस चौकशीचें काम चाललें. त्यांत नानाप्रकारच्या गोष्टी बाहेर पडल्या. त्या सगळ्या सांगण्यास

एक वेगळा ग्रंथ लिहिला पाहिजे. परंतु, त्याविषयीं लोकांत आणि कमिशनाच्या मंडळींत फार मतभेद झाला. महाराज मल्हारराव ह्यांजवरचे आरोप शाबीद करण्यास जो पुरावा कमिशनापुढें आला, तो पोलिसानें जरी मोठ्या चतुराईनें जमविला होता, तरी साधारणपणें बहुतेक सर्व लोकांस अगदीं बनावट वाटला. आणखी त्याप्रमाणें लोकध्वनि दशदिशांत दुमदुमला, त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. तें असो. पण त्याप्रमाणेंच कमिशनापैकीं सर रिचर्ड कौच, सर रिचर्ड मीड, आणि मि० मेलव्हिल ह्या तिघांस असें वाटलें कीं, महाराज मल्हारराव ह्यांजवर चारी आरोपांची चांगली शाबिदी झाली आहे. महाराज जयाजीराव शिंदे आणि रावराजे दिनकरराव रघुनाथ राजवाडे ह्यांस असें वाटलें कीं, ह्या आरोपांतले मुख्य मुख्य आरोप तर मल्हारराव महाराजांवर मुळींच शाबीद झाले नाहींत, आणखी जयपुरच्या महाराजांस असें वाटलें कीं, महाराज मल्हारराव ह्यांजवर कोणता एक देखील आरोप शाबीद झाला नाहीं. रेसिडेन्सींतले नौकर लोक आणि मल्हारराव महाराज ह्यांची जी विशेष सलगी ह्या पुराव्यांत दिसून आली, तिजविषयीं महाराज जयाजीराव शिंदे, रावराजे दिनकरराव राजवाडे आणि जयपुरचे महाराज ह्यांस मुळींच कांहीं विशेष वाटलें नाहीं. कां कीं, सध्याच्या सगळ्या एतद्देशीय संस्थानांतल्या चाली

अशाच आहेत, आणि त्यांत विशेष विचार करण्यासारखें कांहीं नाहीं, हें त्यांस स्वतःच्या अनुभवावरून ठाऊक होतें.

सर रिचर्ड कौच, सर रिचर्ड मीड, आणि मि. मेलव्हिल ह्यांनीं तिघांनीं आपलीं मतें एकत्र लिहिलीं आहेत. यांचीं ७८ कलमें आहेत. त्यांत आधीं पुराव्याची पुष्कळ चर्चा करून, आपलें मत ह्मणून शेवटीं असें दिलें आहे कीं,

१. ज्या माणसांनीं कर्नल फेर ह्यांस विष घालण्याचा प्रयत्न केला, त्यांस तसें करण्याची प्रेरणा महाराज मल्हारराव ह्यांनीं केली होती.

२. महाराज मल्हारराव हे स्वतः आणि आपल्या नौकरांच्या द्वारें, कर्नल फेर ह्यांच्या आणि रेसिडेन्सींतल्या नौकरांशीं गुप्त खलबतें करीत होते.

३. महाराज मल्हारराव ह्यांनीं त्या नौकरलोकांस पैसा दिला ह्मणा कीं देवविला ह्मणा.

४. अशीं खलबतें करणें आणि पैसा देणें ह्याचे हेतु दोन होते. रेसिडेंटांकडच्या सगळ्या बारीक बातम्या आपणांस कळाव्या हा एक, आणि कर्नल फेर ह्यांस विषप्रयोग करून उपद्रव द्यावा हा दुसरा.

महाराज जयाजीराव शिंदे ह्यांचा अभिप्राय, थोडक्यांत साहाच कलमांत दाखल केला आहे. त्यांत त्यांनीं प्रथमच ह्मटलें आहे कीं, विषप्रयोगाचा आरोप मुळींच शाबीद

झाला नाहीं. विष विकत घेण्यांत महाराज मल्हारराव ह्यांचें संमत असल्याबद्दल दामोदरपंतांच्या सांगण्याशिवाय दुसरा कोणताही पुरावा नाहीं. आणखी विषप्रयोगासारख्या प्रकरणाची वाटाघाट इतके दिवस आणि इतकी उघडपणें चालावी, हें अशक्य आहे. अशा कितीएक गोष्टी लिहून त्यांनीं महाराज मल्हारराव निर्दोषी असल्याविषयीं आपलें मत प्रगट केलें.

जयपुरचे महाराज रामसिंग ह्यांचें मत बरेंच लांब लिहिलें आहे. त्यांत त्यांनीं शेवटीं असें ह्मटलें आहे कीं, कर्नल फेर ह्यांच्या पेल्यांत विष सांपडलें ही गोष्ट जरी खरी आहे, तरी रावजी, नरसू आणि दामोदरपंत ह्यांच्या साक्षीस दुसरा कोणताच पुरावा नसल्यामुळें, आह्मांस असें वाटतें कीं, महाराज मल्हाररावांवर जे आरोप केले आहेत, ते अगदीं निराधार आहेत.

आतां रावराजे दिनकरराव ह्यांचें मत सांगावयाचें राहिलें. तें थोडें तपशीलवार सांगावयास पाहिजे. त्यांनीं ह्मटलें आहेः—"आह्मांपुढें जो पुरावा आला, त्यावरून विचार करून पाहतां आमच्या बुद्धीस असें वाटतें कीं, विषप्रयोग करण्याविषयींचा जो आरोप आहे, तो मुळींच लागू होत नाहीं. महाराजांस त्यांचे खासगी चिटणीस जरी विरुद्ध झाले होते, तरी विष खरेदी करण्याच्या कामांत, किंवा

तयार करण्याच्या कामांत, महाराजांच्या हातचा लेख मुळींच मिळाला नाहीं, किंवा एक रुपया देखील खर्च झालेला दिसला नाहीं. अनेक साक्षीदारांपैकीं ह्या आरोपाविषयीं तिघांनीं साक्षी दिल्या आहेत; रावजी, नरसू आणि दामोदरपंत. पण ह्या तिघांच्या जबान्यांत मुळींच मेळ नाहीं. हिऱ्यांच्या खरेदीविषयीं दामोदरपंतांनीं आपल्या जबानींत जें सांगितलें आहे, तें हेमचंद आणि आत्माराम ह्यांच्या जबान्यांवरून शाबीद झालें आहे. दामोदरपंतांनीं जबानी दिली आहे कीं, हिरे आणि सोमल पाहण्यास मीं पुड्या उघडल्या नाहींत. दामोदरपंतांचें नांव रावजीनें घेतलें नाहीं, आणि नरसूनेंही घेतलें नाहीं. दामोदरपंतांनीं लिहून दिलें आहे कीं, सोजरांच्या पाहऱ्यांत सोळा दिवस मी होतों, तेथें मला मनस्वी त्रास भोगावा लागत होता, तो त्रास कोणीकडून तरी चुकविण्याकरितां मीं तें कांहीं तरी लिहून दिलें आहे. विष घातलेल्या तारखेविषयीं कर्नल फेर आणि रावजी ह्यांच्या सांगण्यांत फरक आहे. रावजी ह्मणतो कीं, ती कुपी मला महाराजांनीं दिली, आणि दामोदरपंत ह्मणाला कीं ती मीं सालम ह्याजपाशीं दिली. पुनः रावजी ह्मणतो कीं पुड्या मीं आपल्या पट्ट्यांत ठेविल्या, आणि दामोदरपंत जबानी देतात कीं त्या पुड्या जाळण्याकरितां सालम रावजीच्या घरीं गेला. आणि रावजी तेथें त्याच्या मागून गेला. रावजी आणखी असें

ह्मणतो कीं, पुड्या महाराजांनीं पेद्रोला, मला आणि दुसऱ्या माणसांस दिल्या; आणि पेद्रो ह्मणतो कीं, पुड्या मजपाशीं मुळींच दिल्या नाहींत. हीं 'दुसरीं' माणसें कोण होतीं आणि किती होतीं? रावजी ह्मणतो प्रत्येकाला लाख लाख रुपये देण्याविषयीं महाराजांनीं वचन दिलें होतें; नरसू हें अगदीं नाकबूल करितो. रावजीच्या जबानीवरून दिसतें कीं ती कुपी नोवेंबरच्या नवव्या तारखेच्या आधीं महिना दीड महिना त्याला मिळाली होती. नरसूच्या सांगण्यावरून असें दिसतें कीं, त्या तारखेच्या आधीं कांहीं दिवस त्यांस मिळाली होती. नरसू ह्मणतो कीं फैजूचें नांव इतर साक्षीदारांनीं घेतलें ह्मणून मीं घेतलें; बाकी तें खोटें होतें, हें मला ठाऊक होतें. तीन साक्षीदार आपल्या यजमानावर उलटले आहेत, आणि त्यांतल्या एकाला माफी दिली आहे, तेव्हां त्यांच्या जबान्या खऱ्या कशा मानाव्या. पेद्रो ह्मणजे बुटलेर आणि अबरला ह्मणजे तो सरबत करणारा, ह्यांच्या जबान्या आणि सालम, येशवंतराव खानविलकर, गुजाबा, नोरादीन बोहरी, आणि हकीम ह्यांस साक्षी देण्यास मुळींच पुढें आणिलें नाहीं. हेही आरोपितास अनुकूळ आहेत. आणखी विषप्रयोगाची मसलत इतके दिवस आणि अशा उघड रीतीनें चालावी, ह्यावर मुळींच विश्वास बसत नाहीं. असें कृत्य एका दोघां अगदीं मोठ्या विश्वासाच्या माणसांकडून व्हावयाचें, आ-

णखी, एकदा एवढेंसें विष घातलें कीं, माणसाचा प्राण जावयाचा, तेथें तें इतकेदां कशासाठीं घालावें. अशा पुष्कळ गोष्टी चौकशींत बाहेर आल्या आहेत, आणि ह्याविषयीं सार्जंट बालंटैन ह्यांचा कोटिक्रम लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे."

"नौकर लोकांशीं रात्रंदिवस संबंध ठेवणें आणि गोष्टी करणें ही गोष्ट मुळींच महत्वाची नाहीं. सणावारीं किंवा लग्नाकार्यांत जाऊन बक्षिसें मागणें, रेसिडेंटांची मर्जी संपादणें, आणि रेसिडेंट आणि महाराज ह्यांजकडील बातम्या परस्परांनीं मिळविणें ह्या गोष्टी एतद्देशीय संस्थानांत अगदीं साधारण आणि नेहमींच्या आहेत; त्यांत कांहीं विशेष नाहीं."

"ह्मणून शेवटीं मला एवढेंच सांगावयाचें आहे कीं, मुख्य मुद्दे ह्मटले ह्मणजे दोन. विष घालणें आणि नौकर लोकांशीं संबंध ठेवणें; ह्यांच्या संबंधानें माझें मत मीं जें वर सांगितलें आहे, तेंच खरें आहे."

ह्या चौकशीच्या प्रकरणांत कशीं काय मतें पडतात, इकडे सगळया लोकांचे डोळे लागून राहिले होते. पण चमत्कार असा झाला कीं, जसें व्हावें असें लोकांस फार वाटत होतें, तसेंच, निदान, आमच्या एतद्देशीय सभासदांच्या पक्षीं तरी झालें. ह्मणजे, जे आरोप महाराज मल्हारराव ह्यांजवर घातले होते, ते त्यांजवर बिलकूल शाबीद झाले नाहींत, असें त्यांचें मत पडलें. हें फार चांगलें झालें. ह्यांत आमच्या

एतद्देशीय सभासदांचें न्याय करण्याचें सामर्थ्य आणि, कोणत्याही प्रकारच्या मोहास वश न होतां, स्वतंत्रपणें आपलें खरें मत प्रगट करण्याची मोठी योग्यता, हीं उत्तम प्रकारें दृश्यमान झालीं. ही गोष्ट आमच्या राष्ट्रांतल्या लोकांच्या इतिहासांत खरोखर वर्णनीय आहे. त्यांतल्या त्यांत रावराजे दिनकरराव ह्यांच्याविषयीं तर ती विशेष वर्णनीय वाटते.-कां की, राजे नाहीत, भूपति नाहीत, तर नौकरीच्या पेशानें मोठ्या पदास चढलेले, असे गृहस्थ त्यांत काय ते एवढेच होते, तेव्हां ह्यांस श्रेष्ठांच्या तोंडाकडे किंवा मर्जीकडे पाहून तसा अभिप्राय देण्याविषयी मोह पडावयाची भीति फार होती. परंतु तसें कांहीं झालें नाही. त्यांनीं आपलें विचारस्वातंत्र्य अगदीं भूपतींच्या-राजांच्या बरोबरीनें दाखविलें, हें त्यांस अत्यंत भूषणास्पद आहे. बाकी, ह्या प्रसंगीं त्यांचें मन इंग्लिश अधिकाऱ्यांच्या मताप्रमाणें वळणें हे अगदीं साहजिक होतें. इतर साधारण जनांची काय कथा? हा मोह भीष्माचार्यास आणि कृपाचार्यास चुकवितां आला नाही. धर्मराज त्यांस आपणांकडे युद्धास पाचारण करण्याकरितां गेले. आणखी त्यांस ठाऊक होतें कीं आपला सत्पक्ष आहे, आपला सारथी कृष्ण परमात्मा आहे, तेव्हां ते ना ह्मणावयाचे नाहीत. परंतु, त्यांनी, सगळ्या गोष्टी जाणून समजून उमजून एकच उत्तर दिलें:—

आर्या.

अर्थाचा दास पुरुष
अर्थ नव्हे पुरुषदास बापा हें
सत्य मज कौरवांनीं
केलें अर्थेंचि बद्ध बा पाहें.

मोरोपंत.

अशा मोठ्या महात्म्यांस देखील अर्थदास व्हावें लागलें. मल्हारराव महाराज गायकवाड ह्यांचा खरा इतिहास ह्या पुस्तकांत ह्या प्रसंगाच्या संबंधानें रावराजे दिनकरराव ह्यांविषयीं असें लिहिलें आहें कीं, "शिंद्यांची दिवाणगिरी सोडिल्यानंतर ते कोणत्याही राज्याच्या राजकारभारांत पडले नाहींत. इतके ते निस्पृह असून, देशी राज्यांचा त्यांस किती अभिमान आहे, हें ह्याच कमिशनाच्या कामांत त्यांनीं जो आपल्या मनाचा स्वतंत्रपणा दाखविला, त्यावरून आपणांस कळेल. खरोखर दिनकरराव ह्यांनीं मल्हारराव महाराज ह्यांस अपराधी ठरविलें असतें, तर बडोद्याची दिवाणगिरी सर टींच्या वांट्यास आली नसती, असा कितीएक सुज्ञ लोकांचा दृढ समज आहे. ह्या कमिशनरांतील देशी गृहस्थांत मुत्सद्दी काय ते तेच होते." ह्मणजे हा प्रसंग मोठा बिकट होता. परंतु मोठा मोहपाश ह्या प्रसंगीं रावराजे दिनकरराव ह्यांनीं मोठ्या धैर्यानें चुकविला. ही गोष्ट फार अभिनंदनीय होय.

ह्या प्रकरणांत साहा कमिशनरांचीं मतें अशीं पडलीं. त्यावरून, ज्या आरोपांविषयीं चौकशी झाली, त्या आरोपांची शाबिदी महाराज मल्हारराव ह्यांजवर झाली नाहीं, हें उघड आहे. आणखी शेवटीं विलायतसरकाराचें मत हेंच झालें. त्या वेळेस सेक्रटरीऑफस्टेट फार इंडिया ह्या जागेवर लॉर्ड सालिसबरी हे होते. त्यांनीं, हिंदुस्थान सरकारास ह्मणजे लार्ड नार्थब्रूक ह्यांस जें शेवटचें पत्र लिहिलें, त्याच्या शेवटच्या कलमांत असें ह्मटलें आहे कीं, " कर्नल फेर ह्यांस विषप्रयोग करविण्याचा आरोप जरी ह्यांजवर आला नसता, तरी ह्यांस ह्या (राज्यांतल्या अव्यवस्थेच्या) कारणावरून पदच्युत करणें भाग पडलें असतें. " त्याच्या आधारानें नामदार व्हाइसराय साहेबांनीं एप्रिलच्या २३ व्या तारखेस जो जाहीरनामा प्रसिद्ध केला, त्यांत स्पष्ट असें ह्मटलें आहे कीं, " कमिशनरांचीं मतें एकसारखीं पडलीं नाहींत, ह्मणून त्यांच्या चौकशीवरून किंवा रिपोर्टावरून सरकारानें निकाल केला नाहीं, आणि त्या चौकशीवरून सदरहू आरोपाची शाबिदी महाराजांवर झाली आहे असें सरकार ह्मणत नाहीं. परंतु, मल्हारराव गायकवाड गादीवर बसल्यापासून आजपर्यंत बडोदेंप्रकरणांत अनेक वाईट गोष्टी झाल्या; त्यांनीं अगदीं दुर्वर्तन केलें; राज्यकारभार वाईट रीतीनें चालविला; इत्यादि कारणांवरून महाराणी

सरकारानें असा निकाल केला आहे कीं, मल्हारराव महाराजांस बडोदें संस्थानाच्या राज्यपदावरून काढावें व तत्संबंधीं जे अधिकार, सन्मान व हक्क आहेत ते त्यांस व त्यांच्या वंशजांस कधीं मिळूं देऊं नयेत." ह्याचें पर्यवसान असें कीं, महाराज मल्हारराव ह्यांस जें पदच्युत केलें, तें कांहीं विषप्रयोगाच्या प्रकरणावरून केलें नाहीं, तर राज्य चालविण्यास ते असमर्थ होते—त्यांच्या हातून राज्यांत अव्यवस्था फार झाली, ह्मणून पदच्युत केलें. ह्मणजे, असें ह्मणणें भाग पडलें कीं, तिघां युरोपियन कमिशनरांनीं एकत्रपणें आपलें जें मत दिलें आहे, तें हिंदुस्थानसरकारास आणि विलायतसरकारास मान्य झालें नाहीं; तर रावराजे दिनकरराव प्रभृति इतर कमिशनरांनीं जें वेगळें वेगळें मत दिलें, तेंच त्यांस मान्य झालें. इतकें लिहिणें ह्याविषयीं बस आहे.

महाराज मल्हारराव ह्यांनीं आपणांवरचा विषप्रयोगाचा आरोप उडविला आणि त्यांतून ते मोकळे झाले. परंतु, दैव फिरलं होतें, त्यांतून त्यांच्यानें मोकळें होववलें नाहीं. त्यांस दुसरेंच राजकारण लावून सार्वभौमांनीं पदच्युत केलें. हें मनांत आलें ह्मणजे एका अन्योक्तीची आठवण होतेः—

श्लोक

जाळें तोडुनियां बळें हरिण तो टाळोनि दावाग्निला
व्याधाचे चुकवोनि बाणहि महा वेगें पुढें चालिला

तो घाईत उडी फसोनि पडला आडामधें बापडा
होती सर्वहि यत्न निष्फल जरी होई विधी वांकडा.

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर.

महाराज मल्हारराव ह्यांस पदच्युत करून आणि त्यांच्या वंशजांस गादीचे मालक नाहींत असें ठरवून, मद्रासेस नेऊन ठेविलें.

ह्यानंतर महाराणी यमुनाबाईसाहेब ह्यांच्या मांडीवर एक मुलगा दत्तक देऊन, त्यास सयाजीराव महाराज असें नांव देऊन, बडोद्याच्या गादीवर बसविलें, होळकरसरकारांकडून सर टी माधवराव ह्यांस मागून घेऊन, आणि सगळ्या राज्याची कुलमुखत्यारी देऊन दिवाण नेमिलें, इत्यादि गोष्टी झाल्या, त्या सर्वांस श्रुत आहेतच, आणखी त्यांचा संबंध प्रस्तुत विषयाशीं नाही, ह्मणून त्यांविषयीं येथें कांहींएक लिहिण्याचें प्रयोजन वाटत नाही.

तरी, इष्ट विषयाच्या संबंधानें पूर्वस्थळास यावयाचें ह्मटलें ह्मणजे असें ह्मणावें लागतें कीं, रावराजे दिनकरराव ह्यांची न्यायदृष्टि फार चांगली होती, आणि त्यांचे ठायीं निस्पृहपणा मूर्तिमंत वास करीत होता, ह्या दोन गोष्टी ह्यावरून चांगल्या व्यक्त झाल्या. त्या त्यांच्या चरित्रास भूषणावह आहेत.

भाग दाहावा.

देणग्या आणि मानपान.

श्लोकचरण.

मानोहि महतां धनम्.

एक संस्कृत कवि.

आर्या.

यत्नें कीर्तिच जोडीं
बा होय पदार्थ हाचि बहु धन्य
राजे पंडित यांचें
भूषण नाहींच कीर्तिहुनि अन्य.

मोरोपंत.

गद्य.

आपण लोकांस जसें दिसावें अशी आपली इच्छा असते, तसें खरोखर होण्याविषयीं प्रयत्न करणें हेंच कीर्तिसंपादनाचें उत्तम साधन आहे.

साक्रेटिस.

वर्णनीय अशीं ज्यांचीं चरित्रें झालीं आहेत, त्यांच्या आंगच्या इतर गुणांपेक्षां श्रेष्ठ गुण हा दिसतो कीं, मान हेंच काय तें धन आहे, असें ते मानीत होते. जूलियस सीझर हा पराक्रमी

पुरुष नेहमीं ह्मणत असे कीं, "मी मोठ्या अफाट महासागरामध्यें मोठें जहाज होण्यापेक्षां एकाद्या लहानशा नदींत होडी होईन." तीच वृत्ति रावराजे दिनकरराव ह्यांचे ठायीं होती. त्यांस इतर सगळ्या वस्तूंपेक्षां मानप्रतिष्ठा फार आवडत असे. कदाचित् ती त्यांस जीव वाटत असे. ह्या सद्वृत्तीच्या योगानेंच त्यांच्या हातून मोठमोठीं सत्कृत्यें झालीं, आणि त्यांच्याबरोबर मानपान पाठीस लागत त्यांजकडे आले. त्यांतल्या मुख्य मुख्य गोष्टींचें वर्णन ह्या भागांत करावयाचें आहे.

रावराजे दिनकरराव ह्यांनीं मोठ्या कामगिऱ्या काय त्या शिंदेशाहींत केल्या. तरी, त्यांचा निकट संबंध इंग्लिश सरकाराशीं होता. शिवाय धोळपुर, रीवा आणि निजाम हैदराबाद ह्यांजकडून त्यांस देणग्या मिळाल्या. त्या फार मोलाच्या आहेत. ह्या सरकारांत ह्यांचें वजन फार होतें, आणि ह्या दोन्ही सरकारांस असें वाटत होतें असें दिसतें कीं, आपण जितकें जितकें ह्यांस बक्षीस देऊं तितकें तितकें थोडेंच आहे. ह्या सरकारांतून त्यांना देणग्या अनेक मिळाल्या आहेत. त्यांतल्या मुख्य मुख्य तेवढ्या येथें सांगतों.

शिंदे सरकारांनीं दिलेल्या.

१. रावराजे मुंतजिम बहादुर ही पदवी.

२. दरबारामध्यें सरकारच्या उजवे बाजूस गादीजवळ बैठक.

३. खडी ताजीम.

४. खिलतवस्त्रें सात; कंठी शिरपेंचसह.

५. लगी.

६. हलकारे व जासूद ह्यांच्या चांदीच्या छड्या.

७. अकरा तोफांची सलामी.

८. तलवार.

९. हत्ती.

१०. घोडा.

११. पालखी.

१२. सोन्याची छडी, भालदाराची.

१३. सोन्याच्या दांडीची चौरी.

१४. अबदागिरी.

१५. छत्री.

१६. पागा डंका निशाण—ज्यांस पागा मिळाल्या आहेत, त्यांना स्वतःचे कामाकरितां कांहीं घोडे माफ असून बाकीच्या स्वारांस सरकारचाकरी करावी लागते. व त्या संबंधाचा पत्रव्यवहार बराच करावा लागतो. ती दगदग टाळण्याकरितां दिवाणगिरीचें काम सोडतेवेळीं पागेपैकीं डंका निशाण ठेवून घेऊन स्वार परत केले. आणि स्वतःचे नौ-

करीकरितां स्वार माफ होते त्यांचा पगार सरकारांतून मिळावा अशी विनंती केल्यावरून बारा स्वारांचा पगार सरकारांतून मिळेल, असा ठराव महाराजांनीं केला.

१७. जाहागीर व ईस्तमुरार गांवें.

१८. सरकारवाड्यांत स्वारी वर बसून जाण्याची परवानगी.

१९. मनसब सरदारी.

२०. महाराज घरीं येण्याची वहिवाट.

२१. लष्कर व प्रयाग येथें बाग व वाड्याकरितां जागा.

ह्यांशिवाय महाराज जयाजीराव शिंदे ह्यांनीं इ० स० १८६० च्या नोवेंबर महिन्याच्या नवव्या तारखेस व्हाइसराय लार्ड क्यानिंग ह्यांस लिहिलें कीं, "दिवाण दिनकरराव रघुनाथ साहेब ह्यांनीं रियासतीचा इंतजाम चांगला केला, आणि गदराचे वेळीं उत्तम प्रकारें काम केलें. ह्याकरितां दिवाणसाहेब ह्यांचा मर्तबा अधिक वाढविणें योग्य जाणून त्यांस जाहागीर आणि रावराजे मुंतजिम बहादुर ही पदवी दिली जाऊन, आपल्यास कळविलें आहे."

इंग्लिशसरकाराकडून देणग्या मिळाल्या, त्यांतल्या मुख्यमुख्यांचा तपशीलः—

१. इ० स० १८५९ च्या नोवेंबर महिन्याच्या तिसाव्या

तारखेस आग्र्यास मोठा दरबार झाला, त्या वेळीं वस्तु मिळाल्या त्याः—

१. पोषाख. अदत ७.
२. मोत्यांची कंठी.
३. शिरपेंच.
४. शालजोडी.
५. रुमालशाल.
६. घोडा, चांदीचे सामानासुद्धां.
७. हत्ती, चांदीचे सामानासुद्धां.

२. "नैट कमांडर ऑफ धि मोस्ट एक्झाल्टेड आर्डर ऑफ धि स्टार ऑफ इंडिया" ही पदवी महाराणी सरकाराकडून मिळाली. हिची सनद ता० १३ एप्रिल सन १८६६ ची आहे.

३. "राजे मशीरखास बहादुर" ही पदवी लॉर्ड लिटन गव्हरनर जनरल ह्यांनीं इ० स० १८७७ त दिली.

४. प्रिन्स ऑफ वेल्स ह्यांजकडून खडी ताजीम, व एक मेडल मिळालें. एक पुस्तक त्यांनीं दिलें. त्याजवर प्रिन्स आफ वेल्स ह्यांनीं स्वतः हातानें "हिज एक्सलेन्सी" असें लिहिलें आहे.

५. ड्यूक ऑफ एडिनबरो ह्यांजकडून खडी ताजीम.

६. तलवार ढाल.

७. "राजा मशीरखास बहादर" ही पदवी तहाहयात

होती, ती इ० स० १८८४ ह्या वर्षी लॉर्ड रिपन ह्यांनीं वंशपरंपरेची केली.

८. जाहगीर. ईस्तमुरार व जमीनदारी गांव.

९. रावराजे दिनकरराव ह्यांच्या नौकरांपाशीं हत्यारें ठेवण्यास परवान्याचें कारण नाहीं.

१०. रावराजे ह्यांस आपले येथें दोन तोफा ठेवण्याचा अधिकार आहे.

११. गव्हरनर जनरल ह्यांजकडे खडी ताजीम.

१२. प्रायव्हेट एंट्रीचा हक्क.

१३. गार्ड ऑफ आनर.

१४. व्हाइसराय लार्ड नार्थब्रूक, मुंबईचे गव्हरनर, व वायव्यप्रांतच्चे लेफटेनेंट गव्हरनर भेटीस घरीं आले.

१५. दिल्लीदरबारचें पदक.

१६. दक्षिणेंतील सरदारांच्या पटांत काळ्या शाईनें नांव.

येथें एक गोष्ट लक्षांत ठेवावयाची आहे. ती ही कीं, दिनकररावांनीं आपल्या शुद्ध वर्तनानें इंग्लिश सरकाराचा पूर्ण विश्वास संपादिला होता. त्यांच्या राजनिष्ठेविषयीं इंग्लिश दरबारामध्यें तिळभरही शंका राहिली नव्हती. ह्मणूनच हत्यारें आणि तोफा बाळगिण्यास त्यांस परवाने घ्यावे लागत नसत.

आतां शिंदेसरकार आणि इंग्लिशसरकार ह्यांजकडून

रावराजे सर दिनकरराव ह्यांस जाहगीर, ईस्तमुरार व जमीनदारी जीं एकंदर गांवें मिळालीं आहेत, त्यांचा तपशीलः—

५४ जाहागीर गांवें.
७ ईस्तमुरार गांवें.
८ जमीनदारी गांवें.

एकूण ६९

ह्या सगळ्यांचें मिळून उत्पन्न इ० स० १८९९ ह्या सालच्या कागदांवरून पाहातां सुमारें एक लक्ष साडेबाराहजार रुपये शिक्का चांदवड झालें आहे.

धोळपुर संस्थानांतून रावराजे ह्यांस मानपान मिळाले तेः—

१. नजर माफ.

२. बैठक महाराणा साहेब ह्यांचे चिरंजीव ह्यांचे जवळ उजवीकडे, प्रथम स्थान.

३. श्रीराममंदिराचे खर्चाकरितां गांव.

४. घांसाची रुंद—ह्मणजे कुरण.

५. वाडा एक मजबूत, बागासुद्धां, व कुवा पक्का, व दुसरे वाड्याकरितां जमीन.

६. दोन बागा, जमिनीसुद्धां.

७. पोषाखाबद्दल रुपये शंभर, आणि ज्या वेळेस रावराजे साहेब ह्यांची स्वारी धोळपुर मुक्कामीं येत असे, त्या वेळेस मेजवानीबद्दल दोनशें रुपये, आणि शेरणी दिली जात असे.

८. अर्दलीबद्दल दोनशें रुपये, व विनायकराव ह्यांचे पगाराबद्दल रुपये ६०, अशी दरमहाची नेमणूक आहे.

९. रिसाल्याचे स्वार व तोफखान्याचे जवान तसेंच गाडी व घोड्यांची जोडी तैनातीस राहावयाचीं.

१०. वाड्यांत चार पहारे नेहमीं असतात.

११. दसऱ्याचे दिवशीं बसण्याकरितां एक हत्ती, तसेंच काम पडेल तेव्हां हत्ती दिला जावा.

रीवा संस्थानांतून रावराजे ह्यांस देणग्या मिळाल्या त्याः—

१. खिलत, सात वस्त्रांची.

१. कंठी.

१. शिरपेंच.

१. सोनेरी तरवार.

१. दुनाली विलायती बंदूक.

१. घोडा.

१. राज्यांत पांच तोफांची सलामी.

ह्याशिवाय, ह्यांच्या येथें संरक्षणार्थ संत्र्यांचा पाहारा ठेवण्याची नेमणूक दरमहा सवाशें रुपये मिळत असे.

निजाम सरकाराकडूनही ह्यांस दरमहा शंभर रुपयांची नेमणूक वंशपरंपरेनें, देवस्थानचे खर्चाकरितां चालत आहे.

हें सगळें चालून, शिवाय, ह्यांशीं एतद्देशीय राजांचा किंवा इंग्रज सरकारचा पत्रव्यवहार जो असे, तो अगदीं

राजकीय थाटाचा असे. ह्मणजे, ह्यांस जे खरीते यावयाचे ते सोन्याच्या कागदावर भरजरीच्या थैल्यांत येत असत.

असो. अशा प्रकारें रावराजे दिनकरराव ह्यांनीं स्वपराक्रमानें मोठमोठीं कामें करून, असे मानपान मिळविले कीं, ते मानपान राजेरजवाड्यांस देखील शोभावे. आणखी माणसास मानपान आणि द्रव्य हीं दोन्ही साधत नसतात. मानपानाची इच्छा ज्यांस फार असते, त्यांस द्रव्यलोभास एकीकडे ठेवावें लागतें. तो प्रकार रावराजे दिनकरराव ह्यांच्या चरित्रांत चांगला दृश्यमान होतो.

शरीरास अलंकारांनीं शोभा येते, तशी नांवास पदव्यांनीं शोभा येते. परंतु, अंगीं गुण असले तरच ते अलंकार शरीरास शोभादायक होतात; तशा पदव्या ज्या आहेत, त्या, पराक्रम करून मिळविलेल्या असल्या ह्मणजे फार शोभतात. रावराजे दिनकरराव ह्यांचें, सगळ्या अलंकारभूषणांसह नांव ह्मटलें ह्मणजे असें होईलः—**धि आनरेबल रावराजे सर दिनकरराव रघुनाथ राजवाडे, मशिरखास, मुंतजिम बहादुर, के. सी. एस. ऐ.** रत्न एवढेंसें असतें,'पण तें मिळावयास मोठी किंमत द्यावी लागते. त्याप्रमाणें पदव्या एक दोन अक्षरांत किंवा दोन तीन शब्दांत असतात, परंतु, त्या मिळविण्यास पराकाष्ठेचे कष्ट करावे लागतात, जिवावरचीं संकटें भोगावीं लागतात, लोकापवाद निमूटपणें वा-

हावे लागतात, आणि, मनाच्या उड्या आंवरून, त्यास मुठींत धरून आपल्या स्वाधीन ठेऊन चालावें लागतें. ह्मणजे, ही एका प्रकारची तपश्चर्या आहे. तपश्चर्या एकनिष्ठेनें केल्यावांचून जसें पुण्य प्राप्त होत नाहीं, तशीं चांगलीं आणि मोठमोठीं कामें केल्यावांचून मानपान आणि पद्व्या मिळत नाहींत.

ह्या भागाचें मुख्य तात्पर्य एवढेंच घ्यावयाचें आहे कीं, अशा प्रकारचे किवा ह्याहूनही मोठे मान मिळविण्यासारखीं माणसें, मागच्याप्रमाणें, सध्यांही उत्पन्न होत असतात. परंतु, मागच्या माणसांस पराक्रम करण्यास प्रसंग मिळत होते, तसे सध्याच्यांस मिळत नाहीत. ह्मणून सध्याचीं माणसें उदयास येत नाहींत. लढाईचा प्रसंगच जर आला नाहीं, तर माणसाचा शूरपणा कोठें कळावयाचा. अथवा कालिदासासारखा कवि जर, भोजसभेस न येतां, एकाद्या अडाणी लोकांत पडता, तर त्याच्या अप्रतिम कवित्वशक्तीचा गौरव कसा झाला असता. आणखी असे सगळे योग जमवून आणणें हें माणसाच्या हातीं नाहीं, ईश्वराधीन आहे. जसें हिमालय उत्पन्न करणें माणसाच्या हातीं नाहीं, तसें, पराक्रमाचे प्रसंग जुळवून आणणें हेंही माणसाच्या हातीं नाहीं, ईश्वराधीन आहे.

भाग अकरावा.

त्यांचीं मतें आणि कायदे.

ओंव्या.

विवेक आणि सुविचारु
ईश्वरें नेमूनि दिधले गुरू
त्यांचिया बुद्धि वर्ततां नरू
आघातातें न पाविजे.

मुक्तेश्वर.

धर्म तोचि शुद्ध पंथ
मनु शुद्ध तोचि शुचिष्मंत
विवेकी तोचि पंडित
सर्वभूतीं सम दर्शन.

श्रीधर.

ज्याचा पाया कायदे होत; आणि कायद्यांचीं बीजें मतें होत. कायदे चांगले असले आणि ते यथायोग्य रीतीनें पाळिले, ह्मणजे राष्ट्राचा अभ्युदय होतो. अथवा, असा अभ्युदय व्हावा, हाच सगळ्या कायद्यांचा हेतु असतो. अमेरिकेंतलीं तेरा संस्थानें

प्रथम स्वतंत्र झालीं, तेव्हां त्यांनीं आपसांत इ० स० १७८० ह्या वर्षीं सर्व साधारण ठराव केले. त्यांच्या आरंभीं अवतरण असें आहेः–" आमचें सर्वांचें विशेष ऐक्य व्हावें, न्याय स्थापित व्हावा, प्रपंचांत शांतता राहावी, सगळ्यांचें चांगलें संरक्षण व्हावें, सर्वांचें कल्याण वृद्धि पावावें, आणि स्वातंत्र्यसुख सर्वांस लाभावें, ह्या हेतूंनीं आह्मी ह्या संस्थानांच्या वतीचे लोक सर्वानुमतें हे नियम ठरवितों. " ह्या अवतरणांत एकंदर कायदे करण्याचा सगळा हेतु उत्तम प्रकारें ग्रथित केला आहे. हा हेतु, मुग्ध रीतीनें रावराजे दिनकरराव ह्यांच्या मतांत, नियमांत आणि कायद्यांत गर्भित झाला आहे. त्या मतांचें आधीं थोडेंसें प्रदर्शन करून, मग त्यांच्या कायद्यांतल्या कांहीं गोष्टी केवळ नमुन्याकरितां सांगूं.

मतें.

रावराजे दिनकरराव ह्यांस सर्व प्रकारचा अनुभव पुष्कळ आला होता, आणि त्यावरून त्यांचीं कांहीं मतें अगदीं ठाम झालीं होतीं. तीं ते प्रसंगोपात्त स्पष्ट बोलत असत. इंग्रजसरकारच्या राज्यव्यवस्थेविषयींचीं तर त्यांनीं आपलीं मतें इंग्लिश भाषेच्या द्वारें एका वेगळ्या पुस्तकांत इ० स० १८७६ ह्या वर्षीं प्रसिद्ध केलीं आहेत. ह्या पुस्तकाच्या प्रती नामदार व्हाइसराय ह्यांस आणि इंग्लिश सरकाराच्या दुस-

ऱ्या मोठ्या कामदारांस नजर पाठविल्या. ह्या सगळ्या मतांचा समावेश करण्यास येथें जागा नाहीं. परंतु, त्यांतलीं मुख्य मुख्य येथें देतों. त्यांवरून त्यांच्या मतांचा एकंदर ओघ कळून येईल.

१. आमचे एतद्देशीय राजेरजवाडे देशाचा राज्यकारभार सध्याच्या इंग्लिश पद्धतीहून अगदीं वेगळ्या पद्धतीनें चालवीत असत. ते जमिनीचा सारा एकदम ठरवून घेत असत, लोकांवरचे कर कमी करीत असत, आणि लोकांतल्या तंट्यांचा निर्णय करण्यास पंचाइती नेमीत असत. ही पद्धति आलीकडे एतद्देशीय राजेरजवाड्यांच्या अमलांत बरोबर चालत नाहीं. ह्मणून त्यांच्या प्रजा आपणावर इंग्रजाचें राज्य असावें अशी इच्छा करितात.

२. एल्फिनस्टन आणि मालकम ह्यांची राज्यव्यवस्था लोकांस फार पसंत असे. परंतु, आलीकडे लोकांच्या रीतिभातींविरुद्ध कायदेच कायदे झाल्याकारणानें लोकांत असंतुष्टी उत्पन्न झाली आहे. त्या असंतुष्टीनेंच सत्तावन सालचें बंड झालें. काडतुसांचें कारण त्यास लावितात, तें अगदीं खोटें आहे. पण त्यांनीं बंड केलें हें वाईट केलें.

३. कायदेकानूंच्या असंतुष्टीनें बंड उद्भवलें. आणि, बंड झाल्यावर सरकारानें लोकांवर नवा कर बसविला, त्यानें त्या असंतुष्टीस भर पडली. लोक नानाप्रकारच्या करांनीं त्रासले आहेत.

४. इंग्लिशांच्या राज्यांत महसुलाची पद्धति, चोराचिरट्यांचा बंदोबस्त, पाठशाळा, शाळा, आगगाड्या, बंधारे, आणि वचनाप्रमाणें वागण्याचा परिपाठ ह्या गोष्टी अंगदीं सर्वप्रिय आहेत. कोट्यवधि रुपये लोकांनीं प्रामिसरी नोटांत टाकून दिले आहेत, ह्यावरून इंग्लिश सरकारावरचा त्यांचा विश्वास व्यक्त होत आहे. रजपुतस्थानांतले सावकार लोक आपला कोट्यवधि रुपयांचा ऐवज स्वतः आपल्या गांवांत न ठेवितां, अजमेर येथें इंग्लिश सरकारच्या ताब्यांतल्या गांवीं ठेवितात. ह्यावरून इंग्लिश राज्यावर लोकांचा विश्वास किती आहे, आणि आमच्या राजेरजवाड्यांवर अविश्वास किती आहे, हें कळून येतें.

५. लोकांकरितां इतक्या चांगल्या गोष्टी इंग्लिश सरकार करीत असतां, त्यांच्या करांच्या ओझ्यानें आणि अनेक प्रकारच्या कडक कायद्यांच्या योगानें, ते तें सगळें विसरून गेले आहेत. आणि आपण एतद्देशीय राजांच्या अमलांत राहून त्यांचा जुलूम सोसावा हें बरें, असें त्यांस वाटूं लागलें आहे. ह्या गोष्टींकडे सरकारानें लक्ष पुरविलें पाहिजे.

६. गांवचे हक्कदार आणि इतर इनामदार लोक ह्यांच्या जमिनींस किंवा उत्पन्नांस धक्का लागूं देऊं नये. कां कीं त्यांवर त्यांची आसक्ति फार असते. त्याप्रमाणेंच त्या संबंधांच्या सनदा त्यांजपासून घेऊं नयेत. त्या सनदा ते लोक जीवाप-

लीकडे ठेवीत असतात. आणखी साधारणपणें स्थावर मिळकतीवर बारा वर्षें एकसारखी वहिवाट असल्यानें जर वहिवाटदाराची मालकी कायद्यानें स्थापित होत आहे, तर, आज पिढ्यानपिढ्या ज्या जमिनी इनामदारांच्या वहिवाटींत आहेत, त्या जमिनींवरचें त्यांचें स्वामित्व कायम धरावें, आणि त्यांत सरकारानें सहसा हात घालूं नये. मुंबई इलाख्यांत इनामदारांच्या सनदा घेऊन तपासण्याचें काम चाललें आहे, तें लोकांस अगदीं आवडत नाहीं.

७. रयतेवर कर फार नसावे. प्राप्तीवरचा कर लोक देतात खरे; परंतु, तो त्यांस मुळींच आवडत नाहीं. शिवाय त्यांवर म्युनिसिपलकर आहे, छापी कागदांचा कर आहे, चौकीचा कर आहे. हे सगळे कर त्यांस त्रासदायक वाटतात. सरकारानें देशामधल्या आंतल्या आंतल्या करांची बंदी केली आहे, हें ठीक आहे. कर बसविणें हें जरी आवश्यक आहे, तरी, सहज देतां यावे, आणि तक्रार राहूं नये, असे कर रयतेवर बसवावे, हें सरकारास योग्य आहे. खर्च भागविण्याकरितां वारंवार कर बसविणें बरें नाहीं.

८. मिठावरची जकात कमी करणें आवश्यक आहे. दर मनुष्यास दरसाल सुमारें ९ शेर मीठ लागतें. आग्र्यास मीठ रुपयास ६ शेर मिळतें. ह्मणजे दर माणसास दरसाल मिठाकरितां दीड रुपया खर्चावा लागतो. तेंच मीठ भरतपुर,

करोली इत्यादि एतद्देशीय राज्यांत रुपयाचें १८ शेर मिळतें. तेथें एका माणसास एका वर्षास मिठाकरितां अवघे आठ आणे लागतात. इंग्रजांच्या राज्यांतल्या लोकांस मीठ फार महाग पडतें. तें ठीक नाही.

९. लोकांचीं हत्यारें घेतलीं आहेत, ह्याचें त्यांस फार वाईट वाटत आहे. तें अगदीं साहजिक आहे. हत्यारें घेतांना राजनिष्ठ आणि अराजनिष्ठ ह्यांत कांही भेद ठेविला नाहीं. हें कांहीं चांगलें नाहीं. हत्यारें होतीं तेव्हां हिंदुस्थानचे लोक कधीं सरकारावर उठले नाहींत, आणि बंडवाल्या शिपायांसही ते कधीं मिळाले नाहींत. परंतु, ह्या हत्यारांच्या कायद्याच्या बजावणींत पुष्कळ राजनिष्ठ लोकांसही त्रास भोंगावा लागला आहे. लोकांस संतुष्ट ठेवण्यास, शांततेच्या वेळीं, त्यांजवळ हत्यारें राहूं दिलीं पाहिजेत. राजनिष्ठ माणसांस, योग्यतानुसार, हत्यारें बाळगण्याची परवानगी असावी. हत्यारें घेऊन सरकारावर उठतील, त्यांचीं हत्यारें घ्यावीं. ह्या गोष्टींकडे सरकारानें लक्ष पुरविलें पाहिजे.

१०. सारा वसूल करण्याकरितां जमिनीचे हक्क विकणें चांगलें नाहीं. साऱ्याची बाकी दुसऱ्या उपायांनीं वसूल करावी, जमिनीचा हक्क विकूं नये.

११. व्याज देण्यास कांहीं मर्यादा असावी. हिंदुस्थानांत एकोत्रा देववितात. फार तर दामदुपट देववितात. धान्य

घेतलें असल्यास तें तिपट देववितात. "दाम दुपट आणि कण तिपट" अशी ह्मणच आहे.

१२. जमिनीचा सारा शेतकऱ्यास ठरवून द्याव्या. परंतु, सगळ्या गांवचा एकंदर सारा सरकारांत घेण्याचा तो पाटलाच्या हातून घ्यावा. एकंदर उत्पन्नाचा शेंकडा साठ ह्या मानाचा हिस्सा सरकारास मिळावा, आणि बाकीचा शेंकडा चाळीस शेतकऱ्यास राहावा, हें बरें. अशीच वहिवाट इंग्रजी अमलांत चालू आहे.

१३. वारंवार कायदे बदलणें किंवा नवे करणें हें चांगलें नाहीं. प्रजेच्या हितास बाधक होत असतील, तेवढेच कायदे बदलावे. ठोकळ ठोकळ कायदे मात्र सर्व लोकांस ठाऊक असतात. बारीकसारीक कायदे अज्ञानी लोकांस माहीत नसतात. आणि जे नवे कायदे सध्या भराभर अमलांत येत असतात, त्यांची माहिती तर त्या लोकांस मुळींच नसते. ह्मणून कायदे करण्यास मर्यादा पाहिजे. कायदे फार नसावे.

१४. कायदा चालू झाल्यावर एका वर्षानें, तो कसा पाळतो ह्याविषयीं सरकारच्या अधिकाऱ्यांनीं कौंसलास रपोट करावा. त्याप्रमाणेंच कायद्याचा अमल लोकांत कसा होत आहे, हें प्रत्यक्ष पाहाण्याकरितां कौंसलापैकीं एकाद्या कौंसलदारास देशांत फिरण्याचा अधिकार असावा.

१५. रयतेचें हित करावें असें सरकारच्या मनांत आहे,

ह्मणून इंग्लंडांतले सगळे कायदे इकडे चालू करावे, असें त्यांस वाटतें. पण, ह्या देशांतल्या लोकांस फार कायदे आवडत नाहींत, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

१६. चांगल्या बुद्धिवान् आणि हुशार अशा राजेरजवाड्यांस कायदेकौंसलाचे सभासद करावे. त्याच्या योगानें त्यांस प्रजेच्या कल्याणाविषयींचे सरकारचे हेतु कळतील. आणि त्यांस तसे कायदे आपल्या राज्यांत चालू करण्याविषयीं इच्छा होईल.

१७. कौंसलदाराची दोन वर्षांची मुदत फार थोडी आहे. पहिलें वर्ष तर त्याचें कामकाज शिकण्यांत जातें. आणि दुसऱ्या वर्षांत त्याला घरच्या कामामुळें यावयास बनलें नाहीं, ह्मणजे, त्याचा कौंसलदारपणा व्यर्थ जातो. ही मुदत निदानीं चार वर्षांची असावी.

१८. कोणताही ठराव स्थानिक सरकारांनीं मुख्य सरकाराच्या मंजुरीवांचून अमलांत आणूं नये.

१९. पंचाइतीची पद्धति वाढववेल तितकी वाढवावी. आणखी जातिसंबंधीं व धर्मसंबंधीं सगळे खटले त्या त्या जातीच्या पंचाइतीनें तोडावे, हें उत्तम आहे. विधवाविवाह किंवा दुसरे धर्मसंबंध ह्यांतल्या खटल्यांत सरकारानें कधीं पडूं नये.

२०. दिवाणी कामांत किंवा दुसऱ्या कोणत्याही सरकारी कामांत छापी कागदाची गरज लागूं नये. सध्या छापी का-

गद लागत असल्यामुळें लोकांस फार अडचणी सोसाव्या लागतात. न्याय मिळविण्याचा विचार अगदीं रास्त असतांही छापी कागदाच्या खर्चाच्या भयानें, तो सोडून द्यावा लागतो.

२१. न्याय करण्याकरितां पैसा घेणें सरकारास शोभत नाहीं. प्रजेच्या संरक्षणार्थ सरकार जमिनीचा सारा घेतच आहे. आणखी पाहिजे असल्यास दुसरा एकादा कर घ्यावा.

२२. छापी कागद ठेवले नाहींत तर लोक खोटे दस्तैवज करतील, अशी शंका येईल; तर, त्या अपराधास शिक्षा सांगितलीच आहे. आणि तितकी आवश्यकता वाटल्यास सरकारी छापाचे कागद इतर साधारण कागदांप्रमाणें विकावे.

२३. कोणी ह्मणतील कीं, छापी कागद नसला तर लोक कोर्टांत फिर्यादीच्या उगाच राशी पाडतील. पण हें लक्षांत ठेवावें कीं, न्याय करणें हें काम न्यायाधीशाचें आहे. आणि आवश्यक वाटल्यास ज्याच्या वतीनें फैसला होईल, त्याच्या फैसल्याच्या बजावणींतून कांहीं थोडी ठरींव रकम घ्यावी.

२४. फिर्यादीच्या मुदती वाढविल्या पाहिजेत. स्वराज्यांमध्यें त्या मोठ्या आहेत. स्थावरास मुदत तीस वर्षांची आहे, आणि जंगमास बारा वर्षांची आहे.

२५. खटले चालवायास वकील नसावे. ते बंद करावे. वकील केले ह्मणजे पक्षकारांस त्यांच्या ह्मणण्याप्रमाणें वागावें लागतें. तो मोठा त्रास आहे. ह्या वकीलांपासून फायदा काय

तो एवढाच कीं, खटले एकसारखे तयार होतात, आणि न्यायाधीशांस न्याय करण्यास थोडें साह्य होतें.

२६. पक्षकारांचीं बोलणीं स्वतः ऐकिल्यानें खटल्याचें स्वरूप बरोबर कळतें. ह्मणून आपापल्या हकीकती न्यायाच्या कचेऱ्यांत पक्षकारांनीं स्वतः सांगाव्या. एकाद्या पक्षकारास त्या सांगतां येत नसतील, तर मात्र त्यानें तें काम दुसऱ्या-कडून करवावें. अशा प्रसंगीं दुसरा माणूस न्यायाधीशांनीं घेतलाच पाहिजे.

२७. स्मालकाझ कोर्टांच्या ठरावावर अपील करायास सवड ठेवावी. आणि मग त्यांचे अधिकार पाहिजेत तर वाढवावे.

२८. रजिस्टर करण्याची वहिवाट नको आहे. कां कीं, दस्तैवज रजिस्टर केलेला असला ह्मणजे तो अगदीं खरा, निर्दोष, दोन साक्षीदारांइतका कोणी समजत नाहींत. ह्मणून रजिस्टर करणें न करणें मर्जीवर ठेवावें.

२९. कैदी लोकांनीं तुरुंगांत, आपापलें जेवण करून खावें, अशी वहिवाट ठेवावी, हें बरें. ह्यांत कोणाची जातीची तक्रार राहावयाची नाहीं.

३०. दरोड्यासारख्या मोठ्या अपराधांवरून नव्हे, पण साधारण अपराधांवरून ज्यांस कैदेची शिक्षा झालेली असते, त्यांस आजारादिकांच्या योग्य कारणांवरून, कांहीं दंड

घेऊन सोडण्याची वहिवाट असावी. ह्यांत सरकारचें कांहीं नुकसान नाहीं. आणि लोकांस बरें वाटेल.

३१. एतद्देशीय संस्थानांतल्या लोकांच्या साक्षी, कमिशनें पाठवून घ्याव्या. त्यांस कोर्टोकोर्टी हिंडायास भाग पडूं नये.

३२. सांपडतो तेवढा मात्र चोरीचा माल मालकांस परत देतात. सांपडत नाहीं त्याबद्दल त्यास कांहीं देत नाहींत. तर, सांपडत नाहीं तितक्या किंमतीची चोराची जिनगी जप्त करून मालकांस द्यावी.

३३. तुरुंगाची शिक्षा एकदा भोगून आले आहेत, आणि त्यांस तिचें कांहीं वाटत नाहीं, त्यांस फटक्यांची शिक्षा दिली पाहिजे.

३४. पाणी भरण्याच्या जागा वेगळ्या वेगळ्या जातींस वेगळ्या वेगळ्या असाव्या. अहमदनगर, पुणें इत्यादि ठिकाणीं एकंकार करतात. तसा करूं देऊं नये.

३५. भंग्यांसारख्या घाणेऱ्या धंद्यांच्या लोकांस, आगगाडींत बसावयाचे डबे वेगळे असावे. त्यांस इतर लोकांत घुसूं देऊं नये. युरोपांत असा कांहीं भेद आहे ह्मणतात. बायकांचे डबे वेगळे असावे. ह्याप्रमाणेंच न्यायाच्या ठिकाणीं अनेक प्रकारचे लोक जमतात, तेथें जागा वेगळ्या वेगळ्या असाव्या.

३६. प्राणी मारण्याच्या कामीं सरकारानें लक्ष दिलें पा-

हिजे. तें सध्या मुळींच नाहीं. त्याप्रमाणेंच मांस विकायास ठेवण्याविषयीं बंदोबस्त केला पाहिजे. धर्मामुळें असो, कीं दुसऱ्या कोणत्या कारणामुळें असो, लोकांस पाहण्यास कठिण वाटतें तें प्राणिहनन लोकांसमक्ष होऊं देऊं नये.

३७. रयत लोकांच्या गाड्या लष्कराच्या कामास सक्तीनें घेऊं नयेत, आणि त्यांच्या शेतांत लष्करचीं जनावरें चारूं नयेत. त्यानें त्यांस फार त्रास होतो.

३८. रस्ते नीट सरळ करण्यास लोकांस पैसा मोबदला देऊन त्यांचीं घरें पाडितात. तें लोकांस अगदीं आवडत नाहीं. गुरांस देखील आपला गोठा सोडावासा वाटत नाहीं. इकडे सरकारचें लक्ष असावें.

३९. शाळांत श्रेष्ठ प्रतीच्या लोकांचीं मुलें कनिष्ठ प्रतीच्या लोकांच्या मुलांशीं बसूं देऊं नयेत. चांगल्या मुलांस वाईट गुण लागतात. अशी कांहीं व्यवस्था विलायतेंत आहे.

४०. स्त्रीशिक्षण लोकांस आवडत नाहीं. मुलींस उघडपणें शाळेंत घालणें त्यांस बरें वाटत नाहीं. सरकारानें इकडे लक्ष देऊं नये. तें लोकांचें लोकांवर टाकावें.

४१. जसे आनररी माजिस्त्रेट असतात, तसे आनररी सिव्हिल अमलदारही असावे. त्यांचा उपयोग होईल.

४२. वंशपरंपरेनें जागा देण्याचा पाठ नको आहे. परंतु, मनुष्य सरकारी नौकरींतून मोकळा झाला ह्मणजे, जशी

योग्यता असेल तशी जागा, त्याच्या मुलास किंवा आप्तास द्यावी. येणेंकरून त्या सगळ्या कुटुंबाचें प्रेम सरकारावर राहील, आणि अशीं कुटुंबें, प्रसंगीं, सरकारच्या उपयोगीं पडतील.

४३. कदाचित् प्रथमारंभीं कलकत्ता ही राजधानी ठीक होती, पण आतां ठीक नाहीं. ती कोठें तरी आग्रा, दिल्ली, अशा ठिकाणीं पाहिजे. ह्मणजे ती राजेरजवाड्यांस जवळ पडेल. ते गव्हरनर जनरलांस वारंवार भेटतील. त्यांस सार्वभौमांचे हेतु कळतील. आणि उभयपक्षीं प्रेम आणि ऐक्य वाढेल. त्याप्रमाणेंच दरबार असल्यास तें फार सोईचें होईल.

४४. कामदारांच्या बदल्या वारंवार करूं नयेत. त्यांस, पाहिजे असल्यास, बढत्या जागचेजागीं द्याव्या. कामदारांचें आणि रयतेचें प्रेम वाढलें ह्मणजे काम चांगलें चालतें.

४५. युरोपियन लोकांस हिंदुस्थानांत स्थावर मिळकती विकत घेण्याची परवानगी मिळाली आहे, ती चांगली आहे. तिच्या योगानें युरोपियन लोक आणि एतद्देशीय लोक ह्यांचें सख्य आणि प्रेम वाढतें. तें उभयतांस चांगलें आहे. पण एतद्देशीय लोकांचा जमिनीवरचा वगैरे हक्क तसाच कायम राहूं द्यावा.

४६. श्रावणमासांत दक्षिणा देण्याची जी वहिवाट माजी

राजवटींत चालू होती, ती एल्फिनस्टन मालकम इत्यादि अधिकाऱ्यांनीं तशीच चालू ठेविली होती. आणि ती अद्याप तशीच चालली आहे. ती तशीच राखावी. तींत खर्च ह्मणण्यासारखा नाहीं, पण तेणेंकरून लोक फार संतुष्ट राहातात.

४७. प्रयाग जगन्नाथ इत्यादि ठिकाणीं जो यात्रेकरूंवर कर पूर्वीच्या राजवटींत हिंदूंच्या राज्याच्या वेळीं होता, तो इंग्लिश सरकारानें कमी केल्यामुळें लोक त्यावर फार खूष आहेत, आणि त्यांस दुवा देत आहेत.

४८. इंग्लिश सरकारच्या मुलखाची लोकसंख्या १४००००००० आहे, आणि उत्पन्न ४२००००००० रुपये आहे. ह्मणजे माणशीं तीन रुपये पडले. त्याप्रमाणेंच एतद्देशीय संस्थानांची लोकसंख्या ४८४००००० आहे, आणि उत्पन्न १३०००००००० रुपये आहे. ह्मणजे सरासरी तेंच मान पडलें. सरकारचें उत्पन्न वाढत चाललें आहे, तें जमिनीच्या महसुलापासून वाढत नाही, तर करांच्या योगानें वाढत आहे. तें नसावें. करांचें ओझें लोकांवरचें करवेल तितकें कमी करावें. हें सरकारास आवश्यक आहे.

४९. खर्च कमी करण्याकडे लक्ष असावें. आणि अशा रीतीनें वांचविलेला पैसा उपयुक्त कामास लावावा. सरकारास लोकांपासून पैसा घेतलाच पाहिजे. आणि कोणापासूनही पैसा घेतला ह्मणजे त्यास वाईट वाटावयाचेंच आहे. पण त्यांत-

त्या त्यांत सरकारानें रयतेपासून पैसा घ्यावा, आणि तिच्या सुखास जपावें हें योग्य आहे.

९०. तंबाकूवर जकात बसवावी. ती लोकांस मिठावरच्या जकातीइतकी जड जाणार नाहीं. कां कीं, लोकांस तंबाकूपेक्षां मिठाची गरज अधिक आहे. आणखी, जे लोक तंबाकू रुपयाचा पांच शेर घेऊन खात आहेत, त्यांस तो चार शेरप्रमाणें घेऊन खाण्यास फारसें वाईट वाटावयाचें नाहीं. तोच प्रकार विड्याच्या पानांस लागू आहे.

९१. सगळे छापी कागद् बंद करणें हें जर अशक्यच असेल, तर आतां सांगतों एवढेच ठेवावेः—

अ. हुकूमनाम्यांची बजावणी झाल्यावर रुपयास अर्धा आणा घ्यावा.

ब. खरेदीच्या आणि गाहाणाच्या खतांला छापी कागद् असावा.

९२. कापसाच्या कापडावर दर रुपयास अर्धा आणा कर घ्यावा, आणि रेशमाच्या व जरीच्या कापडावर दर रुपयास पाऊण आणाप्रमाणें घ्यावा. विलायती कापडावर कर घेऊं नये. कां कीं, त्यावर कस्टमची जकात आधींच बसते.

९३. प्राप्तीवरचा कर अजी कमी करावा. तो लोकांस अगदीं आवडत नाहीं. त्याच्या बंदीनें जी रकम कमी पडेल, ती दुसऱ्या करांच्या द्वारें उभी करावी.

९४. अफूची जकात अशी एकसारखी ठेवितां यावयाची नाहीं. कां कीं, हा पदार्थ चिनी लोकांस फार लागतो. ह्मणून तो ते आपल्या देशांत उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करतील, आणि इकडची अफू तिकडे कमी जाऊं लागून तिच्या जकातीचें उत्पन्न कमी होईल. हें केव्हां तरी होणार आहे.

९५. छापी कागदाचा कर कमी केला पाहिजे. ह्या करानें, ह्मणजे पावलोपावलीं छापी कागद लागूं लागल्यामुळें, लोकांचे व्यवहार फार अडखळतात, हळू चालतात, त्यांत मोकळेपणा राहात नाहीं. आणखी प्रत्येक अल्पस्वल्प व्यवहाराबद्दल रयतेपासून पैसा घेणें हें ठीक नाहीं. न्याय करण्याकरितां सरकारानें रयतेपासून पैसा घ्यावा हें योग्य नाहीं. न्यायाचा मार्ग मोकळा ठेवावा ह्मणजे झालें. ह्या कारणास्तव छापी कागदाचें माहात्म्य करवेल तितकें कमी करावें.

९६. म्युनिसिपालिटीचे आणि चौक्यांचे कर कमी करावे. म्युनिसिपालिटीचे जे कर लोकांस पसंत असतील तेवढेच ठेवावे. म्युनिसिपालिटीच्या कामांत कारण पडल्यास सरकारानें मदत करावी.

आतां, राजकीय प्रकरणीं रावराजे ह्यांचीं मतें कशीं काय होतीं, तीं, त्यांच्या हातच्या इंग्रजी लेखावरून कळलीं आहेत. त्यांची छाया येथें थोडीशी देतों. हीं मतें, रावराजे

ह्यांनीं एक पत्र लार्ड डफरिन ह्यांस लिहिलें होतें, त्यांत प्रगट केलेलीं आहेत. ह्या पत्राची असल प्रत सांपडती, तर कदाचित् ह्याह्मीपेक्षां कांहीं विशेष माहिती मिळाली असती. ती असल प्रत मिळत नाहीं, त्यास उपाय नाहीं.

५७. सांप्रत काळीं एतद्देशीय राज्यांची व्यवस्था अशी चालली आहे कीं, तीं, प्रत्यक्षतः नव्हत, पण परंपरया इंग्लिश राज्यव्यवस्थेंत आहेत, असें ह्मटलें तरी चालेल. ह्याचा दोष इंग्लिश सरकाराकडे नाहीं.

५८. एतद्देशीय संस्थानें परंपरया इंग्लिश सरकारच्या ताब्यांत असल्यामुळें इंग्लिश सरकारच्या अधिकाऱ्यांनीं विशेष शांहाणपणानें आपलीं कामें केलीं पाहिजेत.

५९. आमचीं स्वराज्यें स्वतंत्र आहेत, असें आमच्या लोकांस वाटत असावें. परंतु, त्यांचीं सूत्रें अप्रत्यक्ष रीतीनें इंग्लिश सरकाराच्या हातीं असल्यामुळें त्यांचे लाभ त्यांस मिळतात.

६०. लार्ड डालहौसी आणि लार्ड क्यानिंग ह्यांच्या वेळीं जी राज्यरीति आह्मीं ग्वाल्हेर संस्थानांत धरिली होती, ती सगळ्या अधिकाऱ्यांस पसंत वाटली होती. त्यांतच लार्ड नेपियर हे एक होते.

६१. सरकारचा सगळा भरंवसा कायतो त्यांच्या कामदारांच्या रिपोर्टावर असतो. स्वतः सरकाराला अशी माहिती फार थोडी असते.

६२. ही राज्यरीति अशी असावी कीं, लोकांस असें कधीं वाटूं नये कीं, आपले खरे यजमान आणि राजे गेले आहेत, आणि त्यामुळें आह्मांस विपत्ति प्राप्त झाली आहे.

६३. सगळीं राज्यें, आणि संस्थानें कमजास्त प्रमाणानें इंग्लिश सरकाराच्या हातांत आहेत. त्यांत सरकाराकडे मुख्य काम एवढेंच आहे कीं, त्यांचीं कामे चालविण्यास चांगले कामदार निवडणें. तेवढें ते करितात. पण, त्यास चांगलें शाहाणपण लागतें.

६४. आमच्या राजेरजवाड्यांस औषधपाणी देण्यास इंग्लिश सरकारानें डाक्टर नेमण्याचें प्रयोजन नाहीं. आणखी असे नेमल्याच्या योगानें जे परिणाम होतात, त्यांजकडे लक्ष न देणें हें चांगलें नव्हे.

६५. आमच्या राजेरजवाड्यांस त्यांच्या आयांजवळ त्यांच्या राजधानींतच राहूं द्यावें, हें बरें, असें आह्मांस वाटतें. ह्यांत इंग्लिश सरकारावर कांही जोखीम राहणार नाही.

६६. राजे जर चांगले निपजले नाहीत, तर सार्वभौमांनीं त्यांच्या जागीं दुसरे राजे योजावे. त्यास भिण्याचें कारण नाही.

६७. पंजाबचे लेफटेनेंट गव्हरनर आनरेबल लायल हे नैनीताल येथें आपले बंधु सर आल्फ्रेड लायल, वायव्य प्रांताचे लेफटेनेंट गव्हरनर ह्यांस भेटायास आले होते. तेव्हां तेथें आमच्या राजेरजवाड्यांच्या राज्यकारभारांविषयीं बोलणें

बरेंच झालें. त्या वेळीं त्या संबंधानें आह्मांस प्रश्न केल्यावरून आह्मीं असें सांगितलें कीं, सध्याची राज्यस्थिति अशी आहे कीं, पोलिटिकल एजंट आणि रेसिडेंट हेच स्वतः राजेरजवाडे आणि त्यांचे दिवाण आहेत. ह्मणजे, एतद्देशीय राज्यांचें सर्व कांहीं त्यांच्या हातांत आहे.

ह्यावरून, आमचे राजेरजवाडे आणि इंग्लिश सरकार ह्यांच्या मधल्या संबन्धाविषयीं रावराजे दिनकरराव ह्यांचें मत काय होतें, तें स्थूल मानानें कळण्यासारखें आहे. आह्मांस विश्वसनीय माहितीवरून असें ठाऊक आहे कीं, कै० तुकोजीराव होळकर ह्यांच्या तोंडांतून असे उद्गार वारंवार निघत असत. ते ह्मणत कीं, "सध्याच्या काळीं आह्मी हिंदुस्थानांतले राजे हे इंग्लिश सरकाराच्या ताब्यांतल्या कलेक्टरांसारखे—कांहीं प्रांतावरचे कामदार झालों आहों. त्यांत अंतर एवढेंच कीं, कलेक्टरांचे अधिकार वंशपरंपरेचे नाहींत, आणि आमचे वंशपरंपरेचे आहेत." शब्दशः खरें आहे.

कायदे.

रावराजे दिनकरराव ह्यांनीं ग्वाल्हेरच्या राज्याच्या वहिवाटीकरितां कायदे केले, आणि त्यांप्रमाणें राज्यकारभार चालविला. त्याच्या योगानें प्रजेस पुष्कळ सुख झालें, आणि

राज्याचें कल्याण झालें. त्या कायद्यांतलीं मुख्य मुख्य बंधनें, केवळ मासल्याकरितां येथें सांगतों. ह्मणजे, रावराजे दिनकरराव ह्यांचें लक्ष सगळ्या प्रकारच्या कामांकडे किती होतें, तें कळून येईल.

त्यांनीं ह्या कायद्यांच्या साहा बाबी केल्या आहेत; १ सामान्य तत्वें, २ महसूल, ३ फौजदारी न्याय, ४ दिवाणी न्याय, ५ किरकोळ नियम, आणि ६ दप्तराची व्यवस्था. ह्या मुख्य मुख्य बाबींतलीं उगाच थोडीं थोडीं कलमें येथें सादर करितों:—

सामान्य तत्वें.

१ सरसुभे आणि सुभे ह्यांनीं आपापल्या ताब्यांतल्या प्रांतांतल्या लोकांस सुख होईल अशा रीतीनें, आपापल्या अधिकारानुरूप, महसूल, न्याय इत्यादिकांचा बंदोबस्त बरोबर लक्षपूर्वक ठेवावा.

२. सगळ्या कामदारांनीं आपापलीं कामें इमानानें आणि आस्थेनें करावीं.

३. सरकारी कामदारांनीं लांच किंवा नजराणे घेतां कामास नयेत.

४. सरसुभे आणि सुभे ह्यांचे अधिकार, कोर्ट अफ आडमिनिस्ट्रेशनच्या आज्ञेनें, सगळे मिळालेले असोत, किंवा कमी असोत, तेवढेच प्रसंगवशात चालवावे.

५. सुभ्याच्या आज्ञेंत आमिल ह्यानें वागावें, आणि आमिल ह्याच्या आज्ञेंत नायब आमिल, पेशकार, सजावल, गुमास्ता, फोतेदार, दफेदार, आणि मदतगार ह्यांनीं वागावें.

६. पोलीस चौकीचे ठाणेदार आणि चौकीदार ह्यांनीं सुभ्याच्या आज्ञेंत वागावें.

७. सुभा आणि सर सुभा ह्यांची बहाली बरतर्फी आणि सर सुभ्यांची बदली, ह्या गोष्टी सरकाराच्या अधिकारांतल्या आहेत.

८. नायब सर सुभा, नायब सुभा, आमिल, नायब आमिल, पेशकार सजावल, मुन्शी, गुमास्ता, फोतेदार, शिरस्तेदार, नायब शिरस्तेदार, दफेदार, नायब दफेदार, कोतवाल आणि ठाणेदार ह्यांच्या नेमणुका, बदल्या आणि बाहाल्या बरतर्फ्या ह्या कोर्ट अफ आडमिनिस्ट्रेशन ह्यांच्या हातीं आहेत.

९. पोलीस जमादार, दुसरे जमादार, आणि मदतगार ह्यांच्या नेमणुका आणि बदल्या ह्या सरसुभ्याच्या अधिकारांतल्या आहेत.

१०. आठव्या कलमांत सांगितलेल्या कामदारांस रजा देण्याचा अधिकार फक्त कोर्ट अफ आडमिनिस्ट्रेशन ह्यास आहे.

११. कामदारांनीं रजेवांचून किंवा तशाच विशेष कारणावांचून आपलें ठाणें सोडून जातां कामास नये.

१२. हिंवाळ्यांत आणि प्रसंगवशात इतर वेळींही सरसुभे, सुभे आणि नायब सुभे ह्यांनीं आपापल्या प्रांतांत फिरावें.

१३. आपल्या ताब्यांतल्या सगळ्या गांवांत ठाणेदारांनीं तीन महिन्यांत एकदा तरी फिरायास पाहिजे, आणि जमादारांनीं दरमहा फेरी दिली पाहिजे. शिवाय प्रसंगवशात जावें.

१४. आमिल, सुभे, आणि सरसुभे ह्यांनीं आपल्या दररोजच्या कामाची रोजनिशी नमुना दिला आहे त्याप्रमाणें दररोज वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडे पाठविली पाहिजे. तींत सगळ्या विशेष गोष्टींचा समावेश व्हावा.

१५. कोर्ट अफ आडमिनिस्ट्रेशन ह्यांचे हुकूम सुटतात, त्यांचें तात्पर्य मुख्य अमलदारांनीं आपल्या हाताखालच्या कामदारांस सांगत असावें.

१६. फिर्यादी लोकांनीं पायरी पायरीनें अर्ज करीत जावें. अवल फिर्यादी कोर्ट अफ आडमिनिस्ट्रेशन ह्यांच्याकडे करूं नयेत. ज्या अधिकाऱ्यांकडे फिर्यादीचे निकाल होतील, त्या अधिकाऱ्यांनीं आपल्या ठरावांच्या नकला फिर्यादींस ताबडतोब दिल्या पाहिजेत. आणखी, अधिकाऱ्यांनीं आपल्या अधिकाराबाहेरच्या फिर्यादी घेऊं नयेत. अधिकाऱ्यांच्या दुर्लक्षामुळें फिर्यादीचें नुकसान झाल्यास तें नुकसान प्रसंगीं त्या अधिकाऱ्यांस भरून द्यावें लागेल.

१७. भेटबेगार अगदीं बंद केली पाहिजे. हेलकऱ्यांस

दरकोसास पैसा, भोई, हजाम, ह्यांस गांवच्या गांवांत दररोज दोन दोन आणे, आणि स्वारींत तीन तीन आणे, पुनः मुकामास दोन आणे रोज, घोडें किंवा उंट, बैठी तीन आणे रोज, स्वारींत साहा आणे रोज; दोन बैलांच्या गाडीस चार आणे रोज, फिरते आठ आणे रोज, ह्याप्रमाणें प्रवाशांनीं पैसे दिले पाहिजेत. कोणाचें कांहीं फुकट घेतां कामास नये. घेईल त्यास शिक्षा होईल.

१८. सरकारी कामदारांनीं सगळ्या पदार्थांची किंमत बाजारच्या निरखांप्रमाणें दिली पाहिजे. कमी देतां कामास नये.

महसूल.

१. कुळांस पट्टे दिले आहेत, त्यांप्रमाणें महसुलाचा वसूल करावा.

२. कोणत्याही कामदारानें वरिष्ठाच्या परवानगीवांचून, पट्टा दिलेला गांव खालसा व्यवस्थेंत घेतां कामास नये.

३. पट्ट्यांत सांगितलेल्या रकमेपेक्षां कोणत्याही अधिकाऱ्यानें अधिक पैसा मागतां कामास नये; मागितल्यास त्याला शिक्षा होईल.

४. मालगुजार लोक आपल्या कबुलायतींप्रमाणें न वागतील, तर ती गोष्ट मुलकी कामदारांनीं सरसुभ्याच्या द्वारें कोर्ट अफ आडमिनिस्ट्रेशन ह्यांस कळवावी.

५. एका गांवांत पुष्कळ जमीनदार असून कबुलायतींत एकाचेंच नांव असलें, तर तेवढ्यावरून बाकीच्यांचा हक्क कमी होत नाहीं.

६. जमिनीचा सारा वसूल करण्याच्या कामांत एकीपुढें दुसरी अशा सहा तजविजी पायरी पायरीनें योजाव्या. १ शिपायाच्या हातीं नोटिस पाठवावी; तेव्हां शिपायाचा भत्ता कुळावर घालूं नये. २ बोलावून नेण्याचें वारंट काढावें. ३ सक्तीनें मागणी करावी. ४ जामीन घ्यावे. ५ कुळास धरून आणून अटकेंत ठेवावें, तें दोन आठवड्यांहून अधिक नाहीं. ६ त्याचा पट्टा काढून दुसऱ्यास द्यावा.

७. जमिनीचा सारा वसूल करण्याच्या कामीं पूर्वी मारहाण करीत असत, ती अगदीं बंद केली आहे.

८. ज्या जमिनीबद्दल लोकांस पट्टे दिले आहेत, ती जमीन सुभ्याच्या परवानगीवांचून त्यांजकडून काढितां येणार नाहीं. ह्या नियमाच्या योगानें शेतकऱ्यास आपल्या जमिनीची सुधारणा, विहिरी वगैरे खणून करण्यास उत्तेजन यावें, असा हेतु आहे.

९. साऱ्याचा पैसा देण्याकरितां जे पैसे शेतकरी सावकारापासून घेत, त्यांजवर सावकार दरमहा दरशेंकडा चार रुपये घेत असत, आणि पेरणीच्या वेळीं बियांकरितां घेत त्यावर रुपयामागें साहा आणेप्रमाणें घेत असत, तें आतां

बंद केलें आहे. सारा देण्याकरितां घेतलेल्या पैशावर एकोत्रा व्याज मिळावें, आणि बियांच्या पैशावर बारा महिन्यांनंतर एकोत्रा मिळावें, असें ठरविलें आहे. माळव्यांत तर सावकार उभें शेत लावून घेऊन, त्याचें धान्य दर रुपयास अमुक शेर प्रमाणें विकावयाचें, अशा आकारानें पैसा घेत, तें बंद केलें आहे. धान्य शेतकऱ्यानें बाजार निरखाप्रमाणें विकून पैसा करावा, आणि त्याची व्यवस्था मनाप्रमाणें करावी, असें ठरविलें आहे.

१०. पावसाळ्यांत विहिरीच्या वगैरे दुरुस्तीकरितां जमीनदार ह्यांस शंभर रुपयेपर्यंत तगाई द्यावी. हा अधिकार सुभ्यास आहे.

११. इनाम ज़मिनींच्या उत्पन्नावर शेंकडा एक प्रमाणें रस्तादुरुस्तीबद्दल कर घेतला जाईल.

१२. जमीनदार लोकांस आपल्या जमिनींमध्यें अंबे, निंब इत्यादि झाडें लावावयास सुभ्यांनीं आग्रह करावा.

१३. जमिनीच्या सरहद्दी कायम करण्यास खर्च जमीनदारांनीं शेंकडा आठ आणेप्रमाणें करावा. ह्या कामांत सरकाराचा खर्च फारसा होऊं नये.

फौजदारी काम.

१. प्रतिवादीस बोलावणें करण्याच्या अगोदर पुरावा चांगला आहे कीं नाहीं तें पाहावें.

२. एकंदर गुन्ह्यांचे साहासष्ट प्रकार केले आहेत. ते हेः—

१. उघड बंड.
२. सरकाराविषयीं अप्रीति.
३. सरकारी कामास हरकत.
४. धामधूम करण्याची तयारी.
५. दंगा.
६. पुष्कळ माणसें मिळवून दंगा.
७. हत्यारबंद होऊन जमणें.
८. ठाकूर आणि जमीनदार हे खेड्यांत जमणें.
९. मारामारी.
१०. जखम करणें.
११. बुद्ध्या खून करणें.
१२. मनुष्यवध.
१३. आकस्मिक मनुष्यवध.
१४. आत्महत्येचा प्रयत्न.
१५. विष घालणें.
१६. सती जाणें.
१७. समाध.
१८. दरोडा.
१९. लुटालूट.
२०. ठगी लोकांचे अपराध.

२१. रस्तालूट.

२२. जबरीची चोरी.

२३. कोठारें जाळणें.

२४. घर जाळणें.

२५. घर जाळण्यास सामील होणें.

२६. अपराधाला सामील असणें.

२७. दुसऱ्यांकडून अपराध करविणें.

२८. अपराध्यांस आश्रय देणें.

२९. चोरीचा माल विकत घेणें.

३०. चोरीचा माल जवळ ठेवणें.

३१. घर फोडण्याचा अपराध.

३२. चोरी, सर्व प्रकारची.

३३. गुरें चोरणें.

३४. मुलें चोरणें.

३५. उठाईगिरी.

३६. लांच खाणें.

३७. सरकारचा पैसा खाणें.

३८. अन्यायानें पैसा किंवा माल आपलासा करणें.

३९. गुलामांचा व्यापार.

४०. बाळहत्या.

४१. पोटचें पाडणें.

४२. जबरीचा संभोग.
४३. व्यभिचार आणि सृष्टिविरुद्ध कर्म.
४४. बायका फसवून नेणें आणि वाईट कामास लावणें.
४५. खोटें नाणें पाडणें.
४६. खोटे दस्तैवज करणें.
४७. वरिष्ठाची अवज्ञा करणें.
४८. शिरजोरपणा.
४९. नसते अधिकार चालविणें.
५०. अधिकार नसतां शिक्षा देणें.
५१. योग्य मदतदेणें टाळणें.
५२. सरकारच्या कामांत हात घालून उपद्रव देणें
५३. पळून जाणें.
५४. जुगार, दिवाळीच्या दिवसाखेरीज.
५५. वचनभंग.
५६. लबाडी, साधारणपणें.
५७. खोटी फिर्याद करणें.
५८. खोटा आरोप घालणें.
५९. मारहाण.
६०. शेतांस इजा.
६१. गुरांस इजा.
६२. ढोंग करणें.

६३. धरणें.

६४. बुक्यांनीं वगैरे मारामार करणें.

६५. शिवीगाळ करणें.

६६. बांध मोडणें.

ह्या अपराधांस वेगळ्या वेगळ्या शिक्षा सांगितल्या आहेत. सर्वांत मोठी शिक्षा खून, रस्तालूट अशा मोठ्या अपराधांस सांगितली आहे. ती चौदा वर्षें सक्तमजुरीच्या कैदेची आहे. ह्या सगळ्या शिक्षांच्या यादींत मृत्यूची शिक्षा मुळींच नाहीं.

ह्याशिवाय, देशांतल्या इतर सर्व प्रकारच्या अपराधांविषयीं ह्या कायद्यांत शिक्षा सांगितल्या आहेत. ते पर्याय पुष्कळच आहेत. ते विस्तारभयास्तव येथें सांगतां येत नाहींत.

तरी, एकंदरीनें पाहिलें असतां असें दिसतें कीं, ज्या एका अप्रतिम गुणावरून मेकालेच्या इंडियन पीनलकोडाची मोठी आख्या इंग्लिश लोकांत आहे, तो गुण ह्या प्रंकरणांत चांगला दृष्टीस पडतो. तो गुण हा कीं, ह्यांत मनुष्याच्या हातून घडण्यासारखा असा कोणताही अपराध सांगावयाचा राहिला नाहीं.

———

दिवाणी.

१. स्थावराच्या दाव्यास मुदत ३० वर्षांची, जंगमास १२ वर्षांची.

२. कोर्ट फी शेंकडा तीन रुपये दोन आणे घ्यावयाची.

३. प्रतिवादी एकदा हजर झाला नाहीं, तर त्यास येण्यास, योग्य वाटेल तितके वेळ मुदत द्यावी.

४. मुकत्यारांची फी:—१०० पासून १००० पर्यंत ५ रुपये; १००० पासून ५००० पर्यंत ५० रुपये; ५००० पासून १००००० पर्यंत शेंकडा १ रुपया; आणि एक लक्षापेक्षां अधिकच्या दाव्यांत फी १००० हून अधिक कधींच घेऊं नये.

५. जातीच्या संबंधाच्या खटल्यांत लवाद त्या जातीचे असावे.

६. ऋणकोची स्थावर मालमत्ता, त्याच्या अनुमतानें, पाहिजे असल्यास धनकोस गाहाण लावून द्यावी. पण, त्या मालमत्तेंत त्याच्या नित्य निर्वाहाच्या साधनांचा कधींही समावेश होऊं नये.

७. सरकारी नौकराच्या पगाराच्या एक तृतीयांशावर टांच चालावी; अधिकावर चालूं नये.

८. दरिद्री कर्जदारास कर्जाबदल कैदेंत घालूं नये.

९. कोर्टांत फिर्यादी फार झाल्यास, न्यायाधीशांनीं, प्रांतांत फिरून, फिर्यादींचे निकाल जागच्या जागीं करावे.

१०. जे व्यापारी नादारीचा दाखला सरकारांतून घेतील, त्यांनीं, सरकारच्या परवानगीवांचून पुनः व्यापारधंद्यास लागतां कामास नये.

ह्या नियमांची तुलना सध्याच्या इंग्रजींतल्या दिवाणी कायद्यांशीं केली असतां असें दिसतें कीं, हे नियम करण्यामध्यें लोकस्थितीचा आणि लोकरिवाजाचा विचार विशेष झालेला आहे.

किरकोळ बाबी.

दोन हजारांखालीं वस्ती नाहीं, व गांवचें उत्पन्न ४००० हून अधिक आहे, तेथें शाळा स्थापावी. कागदपाट्यांचा खर्च सरकारांतून द्यावा. मुलांस आधीं प्रथम लिहिणें आणि वाचणें शिकवावें.

सरकारची चाकरी करण्यासारखे विद्यार्थी तयार झाले ह्मणजे त्यांस सुभ्यांनीं हुजूरच्या नजरेस आणावें, आणि त्यांस योग्यतेप्रमाणें कामें मिळतील असें करावें.

शिक्षकांनीं मुलांस काठीनें किंवा कशानेंही मारतां कामास नये. मुलांस डोळ्यांच्या धाकांत ठेवून त्यांकडून अभ्यास करवावा.

देवीडाक्तर सरकारानें नेमिले आहेत. त्यांजकडून देवी काढवून घेण्याविषयीं सरकारी कामदारांनीं लोकांस उत्तेजन द्यावें. कां कीं तें सार्वजनिक आरोग्यास आवश्यक आहे.

सार्वजनिक रस्त्याच्या आड येत असेल, किंवा भयंकर पशूंस आश्रय होत असेल, असें जंगल तोडण्याविषयीं सरकारास सुचवावें, आणि त्यास खर्च काय लागेल, ह्याचा अजमास पाठवावा.

रस्ते, विहिरी वगैरे सार्वजनिक उपयोगाचीं कामें करण्याविषयीं लोकांस उत्तेजन द्यावें. आणि अशा कामांची याद, त्यांच्या खर्चाचा अजमास, आणि कामें करणारांचीं नांवें, हीं सरकारांत पाठवावीं.

दप्तर.

सगळे सरकारी ठराव फारशी भाषेंत ल्याहावे. हिशेबठिशेब मात्र मराठींत ठेवावे.

प्रत्येक ठरावावर, कोणत्या खात्यासंबंधी ठराव, हें त्या खात्याचें नांव लिहून दर्शवावें.

बजावणीचे हुकूम वगैरे असतील ते मराठींत ल्याहावे.

छापी कागदाच्या एका बाजूवर मात्र ल्याहावें. पाटपोट लिहूं नये.

जमाखर्चाच्या वह्या असाव्या. तो सुट्या कागदांवर लिहूं नये.

फौजदारी कामांतल्या ठरावाची बजावणी झाली कीं नाहीं, तें एक महिन्याच्या आंत रपोटानें कळविलें पाहिजे.

न बजावलेल्या ठरावांच्या यादी, दरसाल, कोर्ट ऑफ आड्मिनिस्ट्रेशन ह्यांस फारशींत आणि मराठींत पाठवाव्या.

फिर्याद सुरू झाल्याबरोबर तींतल्या कागदांवर नंबर घालण्यास आणि त्यांची याद करण्यास आरंभ करावा.

अशीं अनेक प्रकरणें त्या कायद्यांत आहेत. त्यांवरून एवढें स्पष्ट दिसतें कीं, हे सगळे कायदे, एकंदरींत, आमच्या लोकांच्या फार सोईचे आहेत. ह्यांची तुलना आमच्या इंग्रजींतल्या कायद्यांशीं करून पाहिली, ह्मणजे, स्वराज्य असल्याचें सुख काय, आणि परराज्य असल्याचें असुख काय, तें तात्काळ मनांत येतें. शिवाय सध्याच्या आमच्या इंग्रजी अमलांतल्या कायद्यांत जें एक मोठें व्यंग दिसतें, तें ह्यांत मुळींच नाहीं. तें व्यंग ह्मणजे संदिग्धता होय. सध्याचे कायदे असे आहेत कीं; त्यांचे अर्थ, जसा पंडित भेटतो तसे वळतात. ज्या कलमावरून एकाद्या वादाचें विधान ठरतें, त्याच कलमावरून त्याचा निषेध ठरतो. असा दुटप्पीपणा ह्या कायद्यांत नाहीं. सरळपणा पुष्कळ आहे, आणि त्यांत

ह्यांचा खोंचा मुळींच नाहींत. त्यामुळें त्यांचा अर्थ करण्यास ब्यारिस्टर किंवा वकील लागत नाहींत. तो अर्थ सामान्य समजुतीच्या माणसांसही सहज कळतो. आणि कायदे हे जर सगळया लहानमोठ्या लोकांच्या सोईकरितां आणि सुखाकरितां केलेले असतात, तर त्यांचा अर्थ सर्वांस सहज कळावा, हें अत्यंत आवश्यक आहे. तो गुण दिनकररावांच्या कायद्यांत चांगला आहे. एकंदरींत "सर्वांत पुष्कळ माणसांस सर्वांत पुष्कळ सुख व्हावें," हें जें कायदे करण्याचें मुख्य तत्व आहे, तें रावराजे ह्यांच्या दृष्टीसमोर निरंतर होतें. त्यामुळें त्यांचीं मतें तशीं झालीं होतीं. आणि त्यांच्या अनुसंधानानें त्यांनी हे कायदे केले आहेत. हे त्यांच्या सन्मतीस आणि योग्यतेस अत्यंत भूषणावह आहेत.